

Қазақ тілі сингармофонемалары

Жоспар:

- 1. Сингармофонеманың ерекшеліктері.
 - 2. Тіл біліміндегі фонология мәселесі.
 - 3. Зерттеушілердің сингармофонема мәселесін зерттеулері.
 - 4. Қазақ тіліндегі дыбыстардың фонологиялық қызметі буын деңгейінде көрінетіндігі.
-

Сингармофонеманың ерекшеліктері

- Тіл адамның өзара түсініп, қарым-қатынас жасауына, пікір алмасуына қызмет етеді. Тіл мен қоғам бір-бірімен тығыз байланысты: қоғамсыз-тіл, тілсіз қоғам болмайды. Сондықтан тілдің әлеуметтік қызметі мен өзіндік ерекшеліктерін білудің маңызы зор. Тілдің дыбыс жүйесінде тіл дыбыстары мен оның ерекшеліктері акустикалық фонетика, артикуляциялық фонетика, функционалды фонетика сияқты салалар арқылы зерттеледі. Функционалды фонетиканың зерттейтін нысаны тіл дыбыстарының қоғамдық, яғни әлеуметтік қызметі болып табылады. Бұл саланы фонология деп те атайды. Фонология-(гректің phone-дыбыс, дауыс+logia-ілім) тілдің дыбыстық құрылымын, функционалдық заңдылықтарын зерттейтін тіл білімінің саласы. Демек, тіл дыбыстарын жасалуын, айтылуын, естілуін фонетика зерттейтін болса, ал тіл дыбыстарының адам сөйлеу кезіндегі мағына ажыратуға, сөзді тануға, сөз бен сөзді айыра білуге себепкер болып, пікір алысуға, сөйлеуге қызмет етуін, яғни тіл дыбыстарының әлеуметтік қызметі. Тіл білімінің бір саласы-фонология қарастырады. Фонологияның мәнін терең білу үшін алдымен фонема жөнінде жан-жақты түсінігіміз болуы керек. Фонема сөз бен морфемаларды құрастыруға, тануға, түсінуге, мағынасын ажыратуға қызмет етеді.

- Тілде дыбыстар саны көп, олардың барлығы бірдей мағынаға әсер ете алмайды. Осы көп дыбыстар белгілі бір фонеманың құрамына жинақталады. Егер сөз мағынасына әсер ете алатын болса, оны фонема деп, ал әсер ете алмайтындарды жай дыбыстар деп қана танымыз. Мысалы, **а** дыбысын кейбір сөздердің құрамында жіңішке айту кездеседі: шай-шәй, жай-жәй. Бұл жағдайда **ә** сөз мағынасын өзгерте алмай тұр. Сондықтан ол-осы сөзде фонема емес, **а** фонемасының құрамындағы көп дыбыстың бірі, дәлірек айтқанда, реңкі болып тұр. Ал қала, дала, сала, бала деген сөздерде алғашқы дыбыс өзгергенде, сөз мағынасы да өзгеріп тұр, сондықтан **қ, д, с, б** фонема екендігін танымыз. Яғни фонемаларды бір-біріне қарсы қойып, сөз мағынасына ажырататындығын анықтаймыз. Осы мәселені фонология заңдылықтарының бірі ретінде тіл біліміне енгізген, фонема оппозициясы жөніндегі теория Н.С.Трубецкой есімімен тығыз байланысты. Осы орайда, қазақ әліпбиіндегі **х** дыбысының тіліміздегі фонологиялық қызметі жөнінде айта кеткен жөн. Мысалы, қош-хош, қабар-хабар т.б. сөздерде **х** фонема қызметін атқара алмай тұр. Себебі сөз мағынасына әсері жоқ. Сондықтан бұл дыбыс орыс тілінен енген сөздерде ғана фонемалық мәнге ие болады. Мысалы, химия, цех. Орыс тілінде кейбір дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішкелігі екі фонема болып, фонологиялық қызмет атқарады. Мысалы, мел-мель, угол-уголь; осы сөздер құрамындағы **л** жуан және жіңішке айтылатын екі фонема деп танымыз. Себебі сөз мағынасына әсер ете алады. Сонымен, фонеманың негізгі қызметі сөз мағынасына қатысты деп білеміз. Қазақ тілінде барлық дауысты фонемаларды қарама-қарсы қойып, олардың мағына айқындау қызметін атқаратындығына көз жеткізуге болады. (Мысалы, жол-жұл, жақ-жық, жөн-жүн).

- Ал дауыссыз фонемалар өздерінің әр түрлі айырым белгілері арқылы мағына айқындауға қатысады.(Мысалы:тал-дал, шақ-жақ , мал-бал). Дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішке,еріндік-езулік болып бөлінуінің фонематикалық маңызы жоқ,олардың бұлай айтылуы негізгі фонеманың реңктері деп танылады. Демек,фонема туралы айтқанда негізгі фонема,яғни инвариант фонема мен оның реңктері арасындағы айырмашылықтарды білген жөн.Мысалы, т фонемасы сөз құрамында жуан(ты), жіңішке (ті) , жуан еріндік (тұ), жіңішке еріндік (тү) түрінде төрт түрлі дыбысталады.Сонда тіліміздегі әр дауыссыз сөз құрамында көрші дыбыстардың,дәлірек айтқанда,дауысты дыбыстардың жуан-жіңішкелігіне, еріндік-езулік ерекшелігіне қарай әртүрлі тембрмен айтылады екен.Бірақ бұл ерекшелігі сөз мағынасын өзгертуге емес,сөздің құрамындағы барлық дыбыстардың бір әуенмен айтылуына қызмет етеді. Осы төрт түрлі дыбысталуын бір дыбыстың , яғни фонеманың реңкі деп білеміз. Демек, т фонемасының төрт түрлі реңі болады, яғни жуан езу,жіңішке езу,жуан ерін,жіңішке ерін дыбыстарын бір фонеманың құрамына топтасатын реңктері деп есептейміз.Кезінде Қ.Жұбанов “Ор деген сөздегі **о** мен **р**-жуан, ал өр деген сөздегі сол **ө** мен **р** дыбыстары жіңішке айтылуы арқылы,басқа айырмашылығы болмаса да, екі сөзді бір-бірінен айырып тұр ” ,-деп, жуан, жіңішке буындарды қарама-қарсы қойып,тіліміздің фонологиясы сингармонизмге иек артатындығын тап басып көрсеткен еді.

Фонема тілдің жеке мағыналы сөздерін, сөз бөліктерін жасауға қажетті, артикуляциясы жағынан тұрақталған арнаулы мағыналы дыбыстық элементтердің жүйесі ретінде, тілдің дыбыстық құрылысының ары қарай бөлуге келмейтін ең кіші мағыналық бөлшегі болғандықтан жеке сөздерді, олардың грамматикалық формаларын құрастырушы ретінде маңызды функциясы бар дыбыс болып табылады.

Тіл білімінде фонеманың реңктері әр түрлі терминдермен аталып жүргенін білеміз. Оның себебін бірнеше фонологиялық мектептер болғандығымен, олардың зерттеу бағыттарының ерекшелігіне байланысы екендігімен түсіндіреміз. Мысалы, Америка фонология мектебінде фонема реңктері аллофон деп аталса, Ленинград фонология мектебінің теориясында фонема реңктерін оттенок деп, оның әлді позициядағы түрін ғана қарастырып, оны вариант деп атаса, Москва фонологиялық мектебінің теориясында әлді позициядағы фонема реңкін-вариация, ал әлсіз позициядағы фонеманың реңктерін вариант деп атайды. Сонда вариант деген ұғым екі фонемаға қатысты болса, вариация бір фонемаға байланысты болады екен. Мысалы, **н** фонемасының әлді позициядағы төрт түрлі реңкін (нар, нәр, нұр, нүкте) вариация деп, ал әлсіз позициядағы реңктерін (жанбады-жамбады, жанған-жаңған), яғни **м,ң** дыбыстарын вариант деп тану қажет екен. Яғни, **н** фонемасының екі варианты (**м,ң**) бар.

- Фонема теориясы жөніндегі ұстанымдарға талдау жасай келіп, Базарбаева былай дейді : “Фонема әлді позицияда өзінің негізгі қасиетін, ерекшелігін сақтайды, ал әлсіз позицияда әр түрлі өзгеріске түседі. Әлсіз позицияда фонеманың варианты және вариациясы болады. Вариант дегеніміз-екі фонемаға байланысты, ол дыбыстың омонимі болып табылады. Мәскеу фонологтары айтқандай, вариант “сигнификативно слабая позицияда” көрініс табады”.

- Орыс тілі фонетикасы ЛФМ өкілдері И.А.Бодузи де Куртенэ, Л.В.Щерба, Л.Р. Зиндер, МФМ өкілдері Н.Ф.Яковлев, А.А.Реформатский сияқты т.б. ғалымдар негізін қалаған бағыттар бойынша зерттелгені аян.Қазақ тіл білімінде де фонетика мәселелері ЛФМ теориясы Қ.Жұбанов,І.Кеңесбаев, Ж.Аралбаев т.б. ғалымдар еңбектеріне негіз болса, МФМ теориясы Н.Уәлиев, М.Жүсіпов, т.б. ғалымдар ұстанған бағыт болды. Соңғы кезеңде қазақ тілін зерттеу жұмысы жаңа бағытта жүргізіле бастады.Бұл өзге тілдің заңдылықтарына байланысты айтылған ұстанымдардан бас тартып,қазақ тілдерінің табиғатына қатысты заңдылықтар тұрғысынан қарастыратын сингармофонологиялық зерттеу бағыты болды.Осы жаңа бағыт ғалым Ә.Жүнісбеков зерттеулері нәтижесінде дүниеге келді.Қазіргі таңда тілімізді сингармонизм заңдылықтарымен байланыста зерттеп жүрген ғалымдар ретінде Ә.Жүнісбеков, М.Жүсіпұлы, Ж. Әбуов, т.б. атап айтуға болады.Бұл ғалымдар зерттеулері сингармофонема теориясының толығып, қалыптасуына негіз болды.

Ә.Жүнісбек пен М.Жүсіпұлының қазақ тіліндегі сингармофонеманың ерекшеліктерін қарастыруы

- Ә.Жүнісбек қазақ тілінде 17 дауыссыз сингармофонема бар деп көрсетеді. Ғалым осы дауыссыз сингармофонемаардың (п,б,т,д,с,ш,з,ж,г-ғ,к-қ,л,м,н,ң,р,й,у) сингармониялық варианттарын зерттеді. Бұл 17 дауыссыз сингармотип 66 сингармодыбыстан құралатындығын анықтады. М.Жүсіпұлы бұл 66 сингармовариация тек әлді позицияда, ал әлсіз позицияда тағы да 39 сингармовариант бар екенін, барлығы 17 дауыссыз 105 сингармодыбыстан тұратындығын, осы он жеті дауыссыз сингармофонеманың тоғызының (т,ж,ш,м,р,ң,й,л,у) құрамында сингармовариант жоқ, ал одан басқа сегіз сингармофонема (п,б,д,з,с,г-ғ,к-қ,н) құрамында сингармовариант та, сингармовариация да бар екенін анықтады.

- “Қазақтың сөзі екі түрлі:бір түрі жуан,екінші түрі-жіңішке. Жуан сөздің ішіндегі дыбыстардың бәрі де жіңішке болады. Жалғыз түрлі айтылатын дыбыстар екі түрлі сөздің бір-ақ түріне кіреді”,-дейді А.Байтұрсынов.Ол қазақ тілі сингармофонемасын жуан,жіңішке болып бөлінетін екі сингармовариациядан тұрады деп есептеген. “А. Байтұрсынов фонема статусына ие болған және фонема статусына ие болмаған дыбыстарды нақты ажыратқан, сөйтіп,алфавиті мен орфографиясында жеке әріппен тек сингармофонемаларды,яғни сөз мағынасын өзгертетін фонологиялық единицаларды белгілеген”,-дейді М. Жүсіпұлы.Тілдің дыбыс қорының сингармофонологиялық ғылыми бағыттағы зерттелуін жаңа биікке көтеріп,А. Байтұрсынов еңбектеріндегі сингармофонологиялық танымдардың сырын ашқан ғалым М.Жүсіпов болды.

- Қазақ графикасы мен орфографиясының фонологиялық ерекшелігін, фонема мен оның таңбалануы арасындағы теориялық мәселелер ғалым Н. Уәлиев зерттеулерінде де жан-жақты қарастырылады. Ғалым қазақ тіліндегі әр фонеманың дыбыс қоры, олардың айтылым бірліктері туралы т.б. мәселелер жөніндегі фонологиялық зерттеулерімен қазақ тілі дыбыс жүйесі саласындағы зерттеулерге қомақты үлес қосты. Сондай-ақ қазіргі орфоэпиялық нормадағы дыбыстық өзгерістерге назар аударылып, тілдің дыбыстық қорында кейбір вариациялардың өзгерісін тіліміздің фонемалық жүйесіндегі дифференциалану процесімен байланысты қарастырды. Мысалы, **қ**, **ғ** дауыссыз дыбыстарының жіңішкеру құбылысы байқалатындығын көрсетеді. Сонымен қатар ғалым Қ. Жұбанов дыбыс пен фонеманың өзіндік ерекшелігі туралы көзқарасын былай жеткізеді: “Қайыр-хайыр дегендегі **қ** мен **х** екі дыбыс болғанмен бір фонема, **Файзолла** мен **Пайзолла** да солай, **п** мен **ф** бір сөзді екінші сөзден айыру үшін тұрмағандықтан оларды дербес фонема демейміз”.

Қазақ тіліндегі дыбыстардың фонологиялық қызметі буын деңгейінде көрінетіндігін зерттеген зерттеушілер

Қазақ тіліндегі дыбыстардың нағыз фонологиялық қызметі буын деңгейінде көрінетіндігі Ә. Жүнісбеков зерттеулерінде жан-жақты пайымдалғанын білеміз, яғни үнді-европа тілдерінде дыбыстардың басын біріктіріп, сөз етіп ұйымдастыратын сөздік екпін болса, ал түркі тілдерінде сингармонизм екендігі дәлелденді. Сингармофонологиялық бағыттағы Ә. Жүнісбековтің жаңалықтары М. Жүсіпұлының, Ж. Әбуовтың зерттеулерімен толық түсті. Ж. Әбуов қазақ тілі сингармофонемаларының перцепциясы жөнінде теориялық мәселелер мен негізгі ұстанымдарды ғылыми айналысқа енгізді. Ал тіліміздегі айтылым бірліктердің құрамы мен жүйесі, дауысты, дауыссыз және буын айтылым бірліктері, әрбір үндесім сегменттердің сөздегі орны т.б. мәселелер Ж. Назбиев зерттеуінде анықталады. Әр тілдің өзіне ғана тән, сол тілде сөйлеушілер тіліндегі артикуляциялық базасында дыбыстар қоры болады. Ал басқа тіл артикуляциялық базасында ұқсас дыбыстар болғанымен, барлығы бірдей дыбыстала бермейді. Олардың артикуляциясы мен фонологиялық қызметі бірдей болмайды. Сондықтан басқа тілдегі кейбір дыбыстарды сол тілде сөйлеушілер сияқты дәл айта алмай, артикуляциясын бұзып сөйлеуіміз мүмкін. Демек, артикуляциялық, яғни жасалым қорындағы барлық дыбыстарды толық білудің маңызы зор.

- Р.Л.Зиндер еңбегінде : “Артикуляционная база-это совокупность привычных для данного языка движений и положений произносительных органов” , -деген анықтама берілген.Қазақ тіліндегі жасалым қоры туралы ғалым Ә.Жүнісбеков : “Жасалым қоры дегеніміз-дыбыстарды жасауға қатысатын сөйлеу мүшелерінің белгілі бір ұлт тіліне ғана тән қозғалысының жиынтығы.Кез-келген сөйлеу мүшелерінің,мысалы,тілдің қозғалысы барлық тілде бірдей болмайды.Сол сияқты сөйлеу мүшелерінің дыбыс жасауға топтана қатысы да біркелкі болмайды. Сөйлеу мүшелерінің жеке-жеке қозғалысы,сондай-ақ олардың топтарына қатысы бір тілде бір түрлі,екінші тілде екі түрлі болады”,-дейді.Қазақ тіліндегі фонемалардың дыбыс қорлары 3. Боданбекқызының зерттеуінде қарастырылды.Бұл еңбекте тіліміздегі фонемалардың саны мен сапасы,тіліміздің ішкі табиғи заңдылықтары тұрғысынан қарағандағы ерекшеліктері жан-жақты зерттелді.Зерттеуші қазақ тіліндегі әрбір фонеманың вариациясы мен варианттарын қамти отырып,олардың дыбыстық қоры 150-ге жуық екенін анықтаған.Ғалым тіліміздегі фонемалардың дыбыстық парадигмаларын жеке-жеке қарастырып,олардың әлді позициядағы төрт әуезді түрлері мен әлсіз позициядағы вариацияларын анықтайды.

- Мысалы, п фонемасының дыбыстық парадигмасы төмендегідей болады:
- {п} апа
- {п1} кепе
- {п*} топыр
- {п*1} көпір
- Қорыта айтқанда, қазақ тіл білімінде фонема теориясына қатысты мәселелер соңғы кезеңде қазақ тілдеріндегі сингармонизммен тығыз байланыста зерттелді. Қазіргі зерттеулерде тіліміздегі сингармофонеманың өзге тілдердегі фонемадан өзіндік ерекшеліктері анықталып отыр. Сондықтан қазақ тіліндегі зерттеулер сингармофонологиялық тұрғыда жүргізіліп, сингармофонеманы тірек ететіндігі туралы ғылыми танымдар нық қалыптасты. Ғалым Ә. Жүнісбеков зерттеуінде қазақ тілдеріндегі сингармофонемалардың теориялық мәселелері жан-жақты қарастырылып, ғылыми айналымға енгізілді. Демек, қазақ тіліндегі сингармофонемаларды тіліміздің табиғатына сәйкес тану мүмкіндігі туды. Қазіргі кездегі тіл біліміндегі зерттеулер сингармофонема теориясына сәйкес сингармофонологиялық бағытта жүргізіле бастады.

